

Mõistuse suutlikkuse piiridest

Leo Näpinen

Avaliku halduse instituut, Tallinna Tehnikaülikool

Toetudes Friedrich August Hayeki *spontaansete kordade* ja George Sorose poolt teostatud Karl Raimund Popperi *avatud ühiskonna* mõiste edasiarendusele ning autori enese tööle *iseorganiseerumise* ja *organiseerimise* mõistete eksplitseerimisel, näidatakse, et mõistuse suutlikkusele maailma muutmisel (konstrueerimisel ja organiseerimisel) seab piirid iseorganiseerumine — struktuuride spontaanne, s.o. loomulik, ilma välise korrastava põhjuseta, tekkimine. Spontaansuse õitsenguks peavad valitsema teatavad üldised, suures koosluses käitumise reeglid. Iseorganiseeruva ja evolutsioneeruva reaalsuse, kuhu me ise kuulume, mõistmine on ebatäiuslik (s.o. see ei saa olla neutraalne või objektiivne või täielik) ja meie tegevusel on ettekatsemata tagajärjed. Kõik loomulik-ajaloolised süsteemid organiseeruvad ise kui avatud süsteemid omaeneste eesmärkidega ja spontaanse käitumisega terviklikus iseorganiseeruvas maailmas.

Märksõnad: mõistus, eesmärk, organiseerimine, iseorganiseerumine, ajalugu, Hayek, Aristoteles, Popper, Soros

1. Mõned sissejuhatavad märkused

Mõistuse suutlikkuse piiridele osutades pean silmas niisugust mõistuse tõlgendust, mis ülehindab klassikalise täppisteaduse (mehaanikast küberneetikani) võimalusi. Selline ülehindamine on iseloomulik eelkõige intellektuaalidele, täppisteadlaste eneste seas esineb seda vähem. Klassikaline täppisteadus uurib inimese poolt konstrueeritavat reaalsust ja ei eelda loomulik-ajaloolise tegelikkuse mõistmist. Seetõttu ei kõlba ta iseorganiseeruva maailma *mõistmiseks*, sest iseorganiseerumine kuulub loomulik-ajaloolisse reaalsusesse. Analüüsides filosoofiliselt juba pikemat aega organiseerimise ja iseorganiseerumise mõistete vahekorda (peamiselt seoses iseorganiseerumise

Autori aadress: Leo Näpinen, Avaliku halduse instituut, Tallinna Tehnikaülikool, J. Sütiste tee 21, 13419 Tallinn, Eesti. E-post: leo.napinen@ttu.ee.

An abstract in English is available at the end of the article.

teooriate — sünergeetika — ilmumisega), olen leidnud oma filosoofilistele järeldustele selle kohta, et ka organiseerimine eeldab iseorganiseerumise mõistmise vajadust, kinnitust ka Friedrich August Hayeki ja viimasel ajal ka George Sorose vastavatest arutlustest klassikalistes matemaatilistes loodusteadustes toimiva mõistuse piiride kohta. Hayeki ja Sorose mõttekäike allpool demonstreeringi.

Mõistus, mille suutlikkuse piiridest artiklis kõnelen, vastab sisuliselt mõtlemisele, milles mõistus on taandatud või põhimõtteliselt taandatav teaduslikule ratsionaalsusele, mida on mõistetud kui looduse valdamise tehnikat ja mis on välja kujunenud uusaja euroopalikus kultuuris ning valitsenud tänaseni. Rõhutades teaduslikule ratsionaalsusele taandatud mõistuse suutlikkuse piiride olemasolu, osutan samas vajadusele pöörduda just nimelt *mõistuse* poole, mida oleks vaja käsitada kui sellist inimese kõrgeimat võimet, mis võimaldab *mõista* — mõista seda, et *eesmärgid* ja nende saavutamised ei ole mitte ainult inimese teadvuslikul tegevusel, vaid loodusel tervikuna, kuhu muidugi ka inimene ja tema tegevus kuuluvad. Mis tahes asja ilmsiks tulemise viis nii inimese tegevuses kui ka looduse käitumises vastab Aristotelese neljale põhjusele (materiaalne, vorm-, tegev- ja eesmärk- ehk lõpp-põhjus), mida saab tõlgendada kui inimese tervikliku praktilise tegevuse üldise skeemi kirjeldamist filosoofia kategooriates (vt nt Vihalemm 2007), mille kaudu paistab ka maailm oma terviklikkuses. Mina pean oma üleskutses pöörduda mõistuse poole silmas just Aristotelese mõistusekäsitust, mis rõhutab mõistuse tähtsaima funktsioonina eesmärk- ehk lõpp-põhjuste tunnetamist, kusjuures eesmärgpõhjus hõlmab kolme ülejäänud põhjust ja on seetõttu tõlgendatav kui maailma tervikust tulenev üldine põhjuslikkus. Erinevalt Aristotelese põhjuslikkuseõpetusest ei ole minul eesmärgi mõiste käsitus teleoloogiline (teleoloogia on õpetus looduslike protsesside teadvuslikult saavutatavatest eesmärkidest), vaid teleonoomiline (teleonoomia on õpetus protsesside teadvusväliselt saavutatavatest eesmärkidest). Aristotelese neli põhjust kokkukuuluvatena ongi mõnes mõttes iseorganiseerumise kategooria. Kolm esimest põhjust vastavad sisuliselt organiseerimise kategooriale. Hayek ega Soros nimetatud külge Aristotelese filosoofias pole märganud, ehkki Aristotelese põhjuslikkuseõpetus on aktuaalne ka praegu (vt nt Vihalemm 2007). Hayek, kritiseerides teravalt Aristotelese filosoofiat evolutsiooniteooria positsioonilt, isegi pealkirjastas vastava tekstiosa sõnadega “Filosoofi kanapimedus” (Hayek 1997, 64–67). Eesmärgi kategooria kõrvaldamine loodusteadustest uusajal tähendas sisuliselt ka mõistuse kõrvaldamist. Nüüd tuleb eesmärgi kategooria kogu looduse kirjeldamisse tagasi tuua, sest on selgunud, et kõikidele iseorganiseeruvatele süsteemidele (mitte ainult elussüsteemidele), mida modelleerib sünergeetika, on omane suunatus teatud tulemise saavutamisele, s.o. eesmärk, kusjuures süsteemi arengu

ebastabiilsetes olukordades see suunatus muutub, mis tähendab, et süsteem *käitub* (eesmärgid jäävad käitumise sisse).

George Soros näeb teaduslikule ratsionaalsusele taandatud mõistuse pii- re seoses refleksiivsuse mõistega, mis välistab täiusliku teadmise võimalik- kuse. Kui Karl Popper uskus teaduse ühtsusesse, sellesse, et nii loodus- kui ka ühiskonnaähtuste uurimisel kehtivad samad meetodid ja kriteeriumid, siis George Soros ei nõustu sellega. Tema järgi on ühiskonnateaduste aine eri- nevalt loodusteaduste omast “loomult refleksiivne ja refleksiivsus kõrvaldab väite ja fakti vahelise piiri, mis ... toob kriitikaprotsessi mõningaid raskusi, mida loodusteadustes ei esine” (Soros 2007, 266). Soros peab silmas esiteks seda, et teooriad võivad mõjutada käsitletavat ainet, ja teiseks, et osaleja- te ebatäiuslik mõistmine lisab uurimisainesse loodusteadustes mitteesinevat määramatust, mistõttu teooriaid ei õnnestu enam falsifitseerida ja seega — Popperi falsifitseerimise printsiibi järgi — kvalifitseerida teaduslikeks.

2. Iseorganiseerumine seab piirid teaduslikule ratsionaalsusele taandatud mõistuse suutlikkusele

Teaduslikule ratsionaalsusele taandatud mõistuse suutlikkuse piiride tun- nistamine pole sugugi üldlevinud. Hilisematest mõtlejatest, nagu juba öel- dud, on nende piiride olemasolu rõhutanud Friedrich August Hayek (1997) ja George Soros (2007). Esimene neist on teinud seda oma *spontaansete kor- dade* mõiste kaudu, teine — Karl Raimund Popperi *avatud ühiskonna* mõiste edasiarendamise kaudu. Mina ise, nagu juba osutatud, olen mõistust tõlgen- danud iseorganiseerumise mõiste kaudu, mida olen vastandanud organiseerimise mõistele (vt nt Näpinen 1994, 2007; vrdl ka Vihalemm 2007). Selle vastandamise lühikesest kirjeldamisest alustangi. Organiseerimise ja iseor- ganiseerumise mõistete filosoofilisel määratlemisel olen esile toonud kaks aspekti: (1) organisaatori rolli ning (2) protsessi ja selle tulemuse teineteisest lahutamatus. Organiseerimise mõiste koosneb kolmest üksteisest lahuta- matust komponendist: ‘organisaator’ (väline korrastaja) — ‘organiseerimi- ne’ (protsess) — ‘organisatsioon’ (tulemus). Iseorganiseerumise mõiste sisal- dab kaht teineteisest lahutamatu komponenti: ‘iseorganiseerumine’ (prot- sess) — ‘organisatsioon’ (tulemus). Olen juba paar aastakümnet lähtunud järgmistest filosoofilistest määratlustest. Organiseerimise mõiste (kategoo- ria) iseloomustab protsessi, mis viib eesmärgipäraste (otstarbekate) struk- tuuride tekkimisele inimese teadvuslikust eesmärgipärasest tegevusest või mingist välisest korrastavast mõjust tulenevana. Iseorganiseerumise mõis- te (kategooria) väljendab protsessi, mis viib eesmärgipäraste (otstarbekate) struktuuride tekkimisele väljaspool inimese teadvusliku eesmärgipärase te- gevuse või mingi välise korrastava põhjuse mõju, ehk, teisiti öeldes, maailma tervikust tulenevana (vastavalt Aristoteelse õpetusele neljast põhjuseliigist

(vt nt Näpinen 1994, 2007; Vihalemm 2007)). Organiseerimine kuulub iseorganiseerumisse, mis seab talle ja seega ka ainult organiseerimist tunnista-va mõistuse suutlikkusele piirid. Või nagu Hayek (1997, 54) seda väljendas: teadlikult loodud organisatsioonidele leidub “kohta ainult veelgi laiahaardelisemas spontaanses korras; nad ei sobiks üleüldisesse korda, mis oleks ise tahtlikult korrastatud.” Juba meie igapäevaelu õpetab, et kõik asjad lihtsalt pole täielikult ja lõpuni organiseeritavad (juhitavad), midagi jääb ka iseorganiseeruvate protsesside lahendamata ja kujundamata. Iseorganiseerumine ei toimu mitte nende protsesside hulgas, mida kavandatakse (planeeritakse) ja mis alluvad varem püstitatud eesmärgile, vaid nende hulgas, mis tekivad ootamatult ja hoolimata inimeste teadvuslikust tegevusest, sageli isegi selle kiuste. Juba Herakleitos mõistis, et see, kes ei oota ootamatut, ei saavuta aardelist ja raskesti leitavat (Dönnik 1955, 43). Ka mõistis ta, et inimestel ei saaks olema parem, kui täituks kõik, mida nad soovivad (Dönnik 1955, 51). Iseorganiseerumise mõistmine sisaldub juba muistsete idamaade mõtlejate arutlustes (taoism, budism, jm.) ja Sokratese-eelses lääne mõtlemises (eelkõige Herakleitosel). Alles viimastel aastakümnetel on suudetud iseorganiseerumist ka täppisteaduslikult *modelleerida* (Ilya Prigogine'i, Hermann Hakeni, Manfred Eigeni, Stuart Kauffmani jt. füüsikalise-matemaatilised teooriad). Iseorganiseerumise mõistmine ei saa baseeruda teaduslikul ratsionaalsusel, mis taandub looduse ja inimühiskonna kontrollimise tehnikale, see nõuab toetumist argiteadvusele, filosoofiale (mitte teadmisele, vaid tarkusele) ja ajalooliste protsesside uuringutele, mis kõik viivad nii või teisiti kogu maailma (Kosmose, mitte tänapäevases, teaduslikus tähenduses, vaid muistsete kreeklaste ja Ken Wilber'i (vt nt 2003, 12) tähenduses) ja sellesse kuuluva inimkonna ajaloolise arengu fundamentaalse määratuse tunnistamisele. Iseorganiseerumine kuulub ajaloolisse tegelikkusesse. Ajaloo kohta väitis Karl Raimund Popper (2000, 10): “...puht loogilistel põhjustel on meil võimatu ennustada ajaloo tulevast kulgu.” Popper (2000) on raamatus *Historitsismi viletsus* spetsiaalselt näidanud, et ei bioloogilisel ega kultuurilisel evolutsioonil ei ole mingeid “evolutsiooniseadusi” ega “ajaloolise arengu vääramatuid seadusi”.

Hayek, nagu mitmed teisedki mõtlejad (Adam Smith, Adam Ferguson, David Hume, Immanuel Kant, Karl Popper, George Soros jt.), jõudis järeldusele, et kultuurilist ja moraalset ning majanduskorra evolutsiooni ei saa luua ega kavandada mõistus. Mis tahes evolutsiooniteooria ei võimalda kunagi mõistuslikult ennustada ja kontrollida ajaloo tulevast kulgu, sest kõigist “erinevustest hoolimata on kogu evolutsioon, nii kultuuriline kui ka bioloogiline, ettenägematute tulemuste ja ennustamatute juhuslike asjaoludega kohanemise jätkuv protsess” (Hayek 1997, 40).

Kui me eelöeldut tunnistame, siis jõuamegi Hayeki formuleeritud järeld-

dusele, et meie “moraalitraditsioonid trumpavad üle meie mõistuse suutlikkuse” (Hayek 1997, 19) ja et “pigem moraal ja traditsioon kui arukus ja kaalutlev mõistus tõstsid inimese kõrgemale metslastest” (Hayek 1997, 43) ning — lisan omalt poolt — andsid inimestele võime areneda vabadeks ja avatud olenditeks, kes kuuluvad kultuurilisse ja bioloogilisse isearenevasse tervikusse (tsivilisatsiooni ja lõppkokkuvõttes kogu Kosmosesse, muistsete kreeklaste ja Ken Wilberi tähenduses), mida nad ise kavandada ja luua ei suuda. Hayek (1997, 105) selgitab:

Selektsiooniprotsess, mis vormis kombed ja moraali, sai arvesse võtta rohkem faktilisi asjaolusid, kui indiviidid olid suutelised tajuma, ja järelikult on traditsioon mõnes mõttes ülem või “targem” kui inim-mõistus ...

Nagu ka Friedrich Hayek (1997) on väitnud, iseorganiseerumist (Hayeki väljenduses evolutsioonilisel valikul põhinevat spontaansete kordade moodustumist) ja seega ka ainult organiseerimist tunnistava mõistuse suutlikkuse piire ei mõistnud Karl Marx, Auguste Comte, René Descartes, Jacques Monod, John Maynard Keynes, Albert Einstein, Bertrand Russell ega väga paljud teised uurijad. Neile jäi mõistmata, et suurtes (vastastikku toimivate osakeste loendamatu arvuga) süsteemides toimuv isekorrastumine on kvalitaatiivselt kõrgem korra saavutamise vorm kui inimese teadvuslik eesmärgipärane tegevus. Nad ei mõistnud, et

[k]orra või malli eelnev moodustamine ajus või mõistuses pole sugugi kõrgem, vaid hoopis madalam korra tagamise meetod. Sest kord peab alati olema üldise süsteemi väike osa, milles peegelduvad mõned selle suurema süsteemi jooned. Niisama piiratud, kui on inimaju võimalused seletada iseennast ..., on piiratud ka selle aju võime kirjeldada või ennustada suure arvu inimajude vastastikuse mõjutamise tulemust. (Hayek 1997, 109)

Paljud majandusteadlased ja majandusõppejõud meil ja mujal on Friedrich August Hayeki filosoofilistele arutlustele spontaansest turukorrast eelistanud John Maynard Keynesi tugevasti matematiseeritud majandusteooriaid. Allpool tuleb juttu refleksiivsuse mõistest. “[R]efleksiivsus kõrvaldab väite ja fakti vahelise piiri ...” (Soros 2007, 266). Soros (2007, 267) kinnitab: “Teaduslikelt teooriatelt oodatakse ühemõttelisi ennustusi ja seletusi; refleksiivsust tunnistavad teooriad neid anda ei saa.” Eriti just majandusteadlased, aga ka teised ühiskonnateadlased on kõvasti pingutanud, et refleksiivsust maha salata (Soros 2007, 266–267).

3. Iseorganiseerumise asendamatus organiseerimisega

Friedrich Hayek (1997, 92–123) on kirjutanud ülbitsevast mõistusest ja veenvalt selgitanud, et iseorganiseerumine (Hayeki väljenduses evolutsioonilisel

valikul põhinev spontaansete kordade moodustumine) ei ole asendatav organiseerimisega (tahtlikult kavandatud tegevusega). Hayek (1997, 106) väitis, et

... tundmatuga kohanemise isekorrastuvale protsessile ei saa olla tahtlikult kavandatud asendajat. Inimest ei juhi sellele teele ei tema mõistus ega kaasasündinud "loomulik headus", vaid üksnes kibe vajadus alluda reeglitele (mida ta ei salli), et pidada end ülal konkureerivate rühmade vastu, kes on hakanud laienema, sest nad komistasid niisuguste reeglite otsa juba varem.

Hayek (1997, 109) rõhutas:

Harjumus käitumisreeglid täita on võime, mis põhjalikult erineb teadmisest, et sinu tegudel on teatud liiki tagajärjed. Käitumises tuleb näha seda, mis see on — oskust end sobitada või joonduda malli järgi, mille olemasolust ollakse vaevu teadlik ja mille raamistikust pole kellegi aimu.

Lääne intellektuaalide seas on aga pikka aega valitsenud nn "konstruktivistlik ratsionalism" (Hayeki termin), mis seisneb usus, et kui matemaatilises füüsikas ja tehnikas on nn loodusseaduste (mis formuleeritakse matemaatilisel ja nn algtingimuste (mis fikseeritakse või luuakse *suväliselt*, neile teoreetilist tähendust omistamata, kuid mida üritatakse võimalikult täpselt mõõta) teadmise kaudu võimalikud range seletus ja täpne prognoos, siis sarnaselt olevat võimalik ka inimühiskonna areng mingi inimeste grupi (näiteks valitsuse) kontrollile allutada. Niisugust usku nimetaski Hayek "hukutavaks upsakuseks". Konstruktivistliku ratsionalismi nõuded lükkas Hayek (1997, 106–107) tagasi järgmiselt:

Naiivsele arunatukesele, mis suudab korda ette kujutada üksnes tahtliku korrastamise tulemusena, võib tunduda absurdsena väide, et keerulistes oludes võib korda ja tundmatusega kohanemist saavutada efektiivsemalt otsuste detsentraliseerimisega ja et võimu jagamine tegelikult laiendab üldise korra võimalusi. Ometi on nii, et detsentraliseerimise tulemusel võetakse arvesse rohkem informatsiooni. See ongi konstruktivistliku ratsionalismi nõuete tagasilükkamise peapõhjus. Samal põhjusel teeb ainult teatud ressursside käsutamise võimu ärajagamise paljude indiviidide vahel, kes tegelikult on võimelised otsustama nende ressursside kasutamise üle — jutt on individuaalse vabaduse ja eraldi omandi kaudu saavutatud jagamisest —, võimalikuks hajutatud teadmiste täielikuma kasutamise.

Hayek (1997, 108) rõhutas:

Nende ressursside kasutamise kaudu, kas nad [indiviidid] ise seda kasutavad või mitte, teenivad nad kaugete tundmatute indiviidide vajadusi. Hajutatud teadmised on *sisuliselt* hajutatud ning neid ei ole

võimalik kokku koguda ja üle anda võimuorganile, kellele on tehtud ülesandeks tahtlikult korda luua.

Kui konstruktivistliku ratsionalismi esindajad (kes Hayeki väitel ilmutavad ülbitsevat mõistust) usuvad, et inimene saab tulevase arengu enda kontrollile allutada, siis Hayek (1997, 36) väidab järgmist:

See, mida me kutsume mõistuseks, pole midagi niisugust, mille indiviid saab sündides kaasa, nagu ta saab kaasa aju, ega midagi niisugust, mida see aju sünnitab, vaid midagi niisugust, mida tema geneetiline varustus (näiteks aju teatud suurus ja struktuur) aitab tal kasvamise ajal omandada perekonnalt ja täiskasvanud sõpradelt, omastades traditsiooni vilju, mida ei edastata geneetiliselt. Selles mõttes koosneb mõistus vähemal määral kontrollitavatest teadmistest maailma kohta, teda on vähemal määral inimese keskkonnatõlgenduses ja suuremal määral võimes kammitseada instinkte — võimes, mida ei saa kontrollida individuaalse mõistusega, sest selle toime väljendub rühmas.

Iseorganiseerumisel tekivad struktuurid spontaanselt, s.o. loomulikult, ilma välise korrastava põhjusega. Hayekil (1997, 102) on raamatus *Hukutav upsakus* järgmine oluline märkus: “Tõdemust, et spontaansuse õitsenguks peavad valitsema üldreeglid, nagu kuulutasid Hume ja Kant, pole kunagi vaidlustatud, seda on vaid eiratud ja unustatud.” Hayek (1997) on rõhutanud, et tuleb eristada talitusviise väikeses inimeste rühmas ja laiemas koosluses. Inimeste käitumine laiemas koosluses nõuab väikerühma talitusviiside kammitsemist, mida inimesed üldiselt ei salli. Väikeses rühmas toimub suhtlemine tuntud inimeste vahel ja selgelt määratletavates tegevustes ja käitumistes. Suures koosluses on inimesed sunnitud kohanema tundmatute, valdavalt määramatute suhetega: mittehaaratava, mittejälgitava, ennustamatu ja ootamatu tekitava tervikliku ajaloolise protsessiga. Inimesed sobituvad suuremasse kooslusse sellega, et järgivad teatud käitumisreegleid, mida nad pole ise kehtestanud ja mis on neile üldiselt mõistetamatud. Need reeglid kinnistuvad traditsioonides, mis omakorda kujunevad harjumusest reageerida. Need suures koosluses käitumise reeglid, mida saab ainult *avastada*, kindlustavadki tegelikkuses spontaansuse (ehk loomulikult, ilma välise korrastajata esile tuleva ilmlemise) õitsengu. Nende reeglite hulgas on eriti tähtsad need, mis puudutavad omandit, ausust, õiglust, kokkuleppeid, vahetust, privaatsust... Hayek (1997, 103) hoiatab:

... nõuda, et kõik tulevased muutused oleksid õiglased, tähendaks nõuda, et evolutsioon peatuks. Evolutsioon viib meid edasi nimelt sellega, et toob kaasa palju niisugust, mida me ei saanud kavatseda ega ette näha, rääkimata selle moraaliomaduste üle ette otsustamisest.

Inimkäitumise reeglid, mis on järk-järgult välja kujunenud tuhandete aastate jooksul, kannavadki peamist vastutust inimkonna olemasolu eest tema praeguses suuruses ja kujul. Hayek (1997, 21) rõhutab:

Neid reegleid antakse edasi pigem tavade, õpetuse ja jäljendamisega kui instinktiga ning nad koosnevad suurel määral keeldudest (“sa ei pea mitte”), mis tähistavad valdkondi, millele on kohaldatavad isikuotsustused.

Nagu ka Hayek õigesti toonitab, ükski taoline reegel ei või kunagi võtta vormi “igäüks peab tegema nii ja nii”.

4. Reaalsuse mõistmise ebatäiuslik loomus

Iseorganiseerumise mõistmisest tuleneb, et ükski teadmine loomulik-ajaloolisest maailmast ei saa olla täiuslik. Täiuslik teadmine oleks võimalik ainult süsteemide suhtes, mis iseenesest, seesmiselt ei muutu. Selliste, isoleeritud süsteemide suhtes oleks tõesti võimalik saavutada puhtalt objektiivne teadmine, nagu seda taotleti klassikalises täppisteaduses. Näiteks masina funktsioneerimise tsükkel on täielikult matemaatiliselt kirjeldatav, juhul kui ei arvestata masina materjali ja masina valmistamist. Kui me aga tunnistasime, et me ise kuulume nii loodusesse kui ka inimühiskonda ja lõppkokkuvõttes kogu Kosmosesse, mis sisaldab *loovat* kaost, siis pole neutraalne, objektiivne ja täielik teadmine põhimõtteliselt võimalik. Mõistus seda saavutada ei saa. Ometigi on usk niisugusesse täiuslikku teadmisse veel tänini laialt levinud. Iseorganiseeruva ja evolutsioneeruva reaalsuse, kuhu me ise (koos meie mõtlemisega, nii tõese kui ekslikuga) kuulume, mõistmine on ebatäiuslik ja meie tegevusel on ettekatsemata tagajärjed. Täppisteaduses (matemaatilises füüsikas ja selle sarnastes teadustes) ning tehnikas arvestatakse ainult ideaaltingimustega, milles üritatakse ettekatsemata tagajärgi välistada. Loomulikus reaalsuses see ei õnnestu. Olgugi, et suuri kavu on korduvalt püütud inimeste elukorraldusse viia, pole neist ükski realiseerunud ootuspäraselt. George Soros (2007, 40) kirjutab oma viimases raamatus *Ekslikkuse ajastu. Sõda terroriga ja selle tagajärjed*: “On aeg mõista, et meie arusaamine reaalsusest on loomult ebatäiuslik ja meie otsused ei saa olla kavatsematute tagajärjedeta. Mõistuse ajastu peab andma teed ekslikkuse ajastule. See oleks edasiminekuks.” Ekslikkuse ajastusse kuuluvaks peab Soros avatud ühiskonda, mis seostub tal ekslikkuse ja refleksiivsuse mõistetega. Avatud ühiskonna mõiste kujutab tal Karl Popperi avatud ühiskonna mõiste edasiarendust (vt nt Vihalemm 2005). Soros (2007, 24) väidab, et “meie arusaamine maailmast on loomu poolest ebatäiuslik ja kõik inimlikud konstruktsioonid on ühes või teises suhtes vigased. Avatud ühiskonnad tunnistavad meie ekslikkust, suletud ühiskonnad salgavad seda.” Refleksiivsuse mõiste (vt Soros 2007, 47, 266) vaidlustab teadusliku ratsionaalsuse üldist eeldamist, mis on alates valgustusajast imbunud läänelikku maailmavaatesse. Kui “[v]algustus pidas mõistust reaalsusest lahus seisvaks” (Soros 2007, 52), siis George Soros (2007, 53) täheldab: “Meil on võime esitada väiteid,

mis vastavad faktidele. Kuid see võime ise on reaalsuse osa.” Valgustusajast pärit mõistuse piire tunnistav mõtlemisviis seab inimesed vastamisi lõpmatu võimalustehulgaga, mis nõuab mitmesuguste abstraktsioonide kasutusele võtmist. George Soros (2007, 259) selgitab:

Abstraktsioonid avavad reaalsuse erinevatele tõlgendustele. Kuna nad on üksnes reaalsuse *aspektid*, siis üks tõlgendus ei välista teisi: igal olukorral on nii palju aspekte, kui mõistus neid sealt avastab. ... [A]bstraktsioonid käsitlevad olukorra lihtsustatud kujutisi ja mitte olukorda ennast. (Minu rõhutus.)

Selles tsitaadis, nagu mina seda mõistan, peetakse silmas asjaolu, et reaalsus on ammendamatu, tal on lõpmata palju aspekte, millest mõistus on suuteline avastama ainult mõnda. Seega võiks öelda, et inimene teeb maailma tunnetamisel maailma iseenese jaoks mõistuspäraseks (inglise keeles: *mind-like*), tegelikkus kogu selle ammendamatuses jääb aga inimesele tabamatuks. Abstraktne mõtlemine loob kategooriaid, mis vastandavad reaalse maailma vastandlike aspekte. Abstraktsioonid on inimese enese mõtlemise saadused.

Määratletus ja tõsikindlus on võimalikud ainult muutumatute olukordade kirjeldamisel. Reaalsus aga on valdavalt muutuv. Selle kirjeldamisel tuleb paratamatult tunnistada teadmise tõsikindluse võimatust ja nii looduse kui ka inimühiskonna arengu fundamentaalset määramatust. Inimühiskonnas lisandub loodusteadustes tunnistatud määramatusele (näiteks Heisenbergi määramatuse printsiip kvantmehaanikas) ka inimliku määramatuse printsiip (vt nt Soros 2007, 60, 63, 66). Soros (2007, 61) selgitab:

Werner Heisenbergi määramatuse printsiip käib kvantosakeste käitumise kohta, ükskõik kas seda tunnetatakse või mitte. Seevastu mõtlevate osalejate käitumist võib mõjutada see, mida nemad ja teised nendest arvavad. Inimlik määramatuse printsiip püstitab takistuse inimkäitumise teadusliku uurimise ette.

Karl Popper, nagu väidab Soros (2007, 61), selle takistuse iseloomu ja tähtsust ei märganud.

*

Eelnevat kokku võttes võib väita, et filosoofiliselt nähtuna seisneb inimkonna ees olev probleem iseorganiseerumisega arvestamises ja oma organiseerimistegevuse iseorganiseeruva maailmaga kooskõlasse viimises, ehk, teisiti öeldes, inimese teadvuslikud eesmärgid tuleb ühitada maailma tervikust tulenevate mitteteadvuslike eesmärkidega. Kui inimesel jätkub mõistust osalemiseks tegelikkuse iseorganiseerumises, on tal lootust teostada ka oma enese eesmäärke. Inimkond peab taastama eneses võime *mõista* loodust (kuhu ta ise kuulub). See aga tähendabki, et liiga kitsalt mõistetud teaduslikult

ratsionaalsuselt tuleb üle minna filosoofilise mõistuse lähtekohale. Inimese mõistus ei saa kasvada mitte maailmatervikut osadeks lõhkudes ja nendega manipuleerides, vaid maailmatervikust tulenevasse üldisesse loovat kaost sisaldavasse põhjuslikkusesse — iseorganiseerumisse — kuuludes. Eluliselt vajalik on mõista, et inimene pole ei looduse isand ega ühiskonna organiseerija. Selle asemel, et tegelikkust (loodust ja ühiskonda) ümber teha, tuleb inimesel hoopis iseennast ja oma tegevust ning käitumist muuta.

Kirjandus

- Dönnik, M. A. (1955). Materialistõ drevnei Gretsii, *Sobranije tekstov Geraklita, Demokrita i Epikura*, Gosudarstvennoje izdatelstvo polititšeskoj literaturõ, Moskva, lk 41–52.
- Hayek, F. A. (1997). *Hukutav upsakus*, Olion, Tallinn.
- Näpinen, L. (1994). Iseorganiseerumismõtlemine, selle omandamise vajadus Eesti ühiskonnas, *Teaduslugu ja nüüdisaeg IX. Teadusfilosoofia ja teadusmetodoloogia Eestis: olukord ja perspektiivid*, Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus. Tartu Ülikooli filosoofia osakond, Tallinn, lk 158–180.
- Näpinen, L. (2007). The need for the historical understanding of nature in physics and chemistry, *Foundations of Chemistry* 9: 65–84.
- Popper, K. R. (2000). *Historitsismi viletsus*, Olion, Tallinn.
- Soros, G. (2007). *Ekstremuse ajastu. Sõda terroriga ja selle tagajärjed*, Eesti Päevalehe AS, Tallinn.
- Vihalemm, R. (2005). Filosoofilis-teoreetilisi täiendusi väärtuste foorumile, *Sotsiaaldemokraat* 100; 102: 2.
- Vihalemm, R. (2007). K voprošu o kontseptualnõh sistemah himii. A. Petšonkin (toim), *Istorija nauki v filosofskom kontekste. Posvjaštšajetsja pamjati Vladimira Ivanovitša Kuznetsova (1925–2005)*, Izdatelstvo Russkoi Hristianskoi gumanitarnoi akademii, Sankt-Peterburg, lk 49–70. “Keemia kontseptuaalsed süsteemid” (tlk Leo Näpinen) Vihalemm, R. *Teadusfilosoofilisest vaatepunktist*, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2008, lk. 275–295.
- Wilber, K. (2003). *Kõiksuse teooria. Integraalne nägemus äri, poliitika, teaduse ja vaimuse jaoks*, Huma, Tallinn.

On the limits of the capability of mind

Basing upon Friedrich August Hayek's concept of *spontaneous orders* and upon the elaboration of Karl Raimund Popper's concept of *open society* carried out by George Soros, and also basing upon author's own former work on the explication of the concepts of *self-organization* and *organization*, it is demonstrated that this is the self-organization—a spontaneous, i.e., a natural (without the external ordering reason) formation of structures—that puts the limits to the capability of mind in changing the world. For flourishing the spontaneity, certain general rules must exist. The understanding of the self-organizing and evolving reality where we ourselves belong to is imperfect (i.e., it cannot be neutral or objective or complete) and our activity leads to the results we have not intended.

Keywords: mind, goal, organization, self-organization, history, Hayek, Aristotle, Popper, Soros
